

თემა IX

სვანური ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდი და თანამედროვე ლექსიკური შედგენილობა. საერთო ქართველური ლექსიკა სვანურში. დიალექტური სხვაობანი ლექსიკაში. ნასესხები სიტყვები. სახელთა დაბოლოების ცვლილებანი სვანურში. სვანური ენის ლექსიკონები.

განუსაზღვრელია არქაიზმებით გამორჩეული სვანური ენის როლი ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლისა და არქეტიპთა რეკონსტრუქციისათვის, რადგანაც, როგორც ცნობილია, იგი „ყველაზე ახლოს დგას საერთოქართველურ ფუძე-ნასთან. მისი რთული ფონეტიკური სისტემა, გრამატიკული თავისებურებანი და დიალექტური ნაირგვარობა განსაკუთრებით ფასეულია ზოგადლინგვისტური თვალსაზრისით“ (თამაზ გამყრელიძე, გივი მაჭავარიანი).

ძირითადი ლექსიკური ფონდი (ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვები, სხეულის ნაწილების, ცხოველთა, ფრინველთა და მცენარეთა სახელწოდებანი, ბუნების ძირითადი მოვლენების, ქართველი ხალხის მატერიალური თუ სულიერი კულტურის შესაბამისი ლექსემები, ნაცვალსახელები, რიცხვითი სახელები, ადამიანის, ფრინველისა თუ ცხოველის საარსებო ყოფასთან დაკავშირებული ზმნები,...) ყველა ქართველურ ენაში, რასაკვირველია, დღემდე იდენტურია ან ფონემატური შესატყვისებითაა წარმოდგენილი, ხოლო დანარჩენი ლექსიკა ნასესხებია უცხო ენათაგან სხვადასხვა დროს, ზოგი იმდენად არქაულ წარსულში, რომ გარკვეული კანონზომიერებითაც კია შეპირობებული. „ადვილი სრულებითაც არ არის ნასესხებ სიტყვათა გამოყოფა, მეტადრე, თუ სიტყვა ძველად არის შეთვისებული. ასეთი სიტყვები იმდენად შეეგუებოიან ხოლმე ახალ ენობრივ გარემოს, ისე იცვლიან ხშირად ფერს, რომ ისტორიული ძიების გარეშე მათი სადაურობის გარკვევა შეუძლებელია. ლათ. სკალა („კიბე“) ჭანურში მ-სქალა || ფ-სკალა-ს სახით გვაქვს, გურულში კი მას ბწკალა-ს სახე მიუღია, მართალ ქართულ სიტყვად გამოიყურება: ბწკ!.. (...ზოგჯერ ასეთი „უცხოელის“ გამოცნობა თითქმის შეუძლებელი ხდება; მაგრამ ეს არ არის დიდი უბედურება: შედარება თვითმიზანი კი არ არის, არამედ ენის ისტორიის გასარკვევი დამხმარე საშუალება. ამ ფუნქციას ნასესხები მასალაც ისევე შეასრულებს, როგორც საკუთარი სიტყვა“ (ჩიქობავა 1938: IX).

დავალება

ამოვიწეროთ „ეტომოლოგიური ლექსიკონებიდან“ 10-10 სიტყვა, რომლებიც ქართულში, სვანურსა და მეგრულში ფონემატური შესატყვისებია.

თემა IV

სიტყავწარმოება სვანურში. სადაურობის სახელები, ხელობის დანიშნულების, ქონებისა და უქონლობის სახელები, მცენარეთა სახელები, წინავითარების სახელები. კინოებითი სახელები. კომპოზიტები. რედუქციაციით წარმოქმნილი სახელები.

ბევრი არსებითი სახელია წარმოქმნილი ორი ძირითადი საშუალებით — აფიქსაციითა და კომპოზიციით. აფიქსაციით იწარმოება არსებითი სახელი სახელისგანაც და ზმნის ფუძისგანაც. საწარმოებელი ელემენტებია პრეფიქსი, სუფიქსი, მეტწილად კი — პრეფიქს-სუფიქსი. ზმნის ფუძისგან მიიღება უმეტესად აბსტრაქტული სახელები:

1. ა- სუფიქსი: დეგ-ა (დაგ-ა) „ქრობა“, გვრგლ-ა (ლნტ. გარგალა) „ლაპარაკი“...
2. ამავე შინაარსისაა მა- — 'ა' აფიქსებიანი ნაზმნარი სახელები: მა-სტუნ-ა /მა-სტუნ „ტკივილი“ (ხ-ო-სტუნ-ი „სტკივა“), მა-ხალ „ცოდნა“ (ხ-ო-ხალ „იცის“);
3. -ობ (ქართ. -ობ-ა) ხშირად ენაცვლება -ა სუფიქსს: ქაჩ-ა შდრ. ქაჩ-ობ „ჭრილობის მიყენება“, დაგრ-ა „სიკვდილი“, დაგრ-ობ „სიკვდილი, სიკვდილიანობა“ (სემანტიკა მთლად იდენტური არაა); შეიძლება დაერთოს არსებით სახელსაც: მუს-ობ „თოვლობა“ (მუს „თოვი“);...
4. ზედსართავ სახელთაგან ასუბსტანტივებს ნა- — -ი აფიქსები: ნა-ბგ-ი „სიმაგრე“ (ბგგი „მაგარი“), ნა-ფშირ-ი (<ნა-ფიშირ-ი) „სიმრავლე“ (ფიშირ „მრავალი“);...
არსებით სახელთაგან ნაწარმოები ასუბსტანტივები საკმაოდ ბევრია.

➤ **სადაურობის სახელებს** ძირითადად მგ – ი თავსართ-ბოლოსართი აწარმოებს, მაგრამ სუფიქსი -ი დაცულია მხოლოდ ბალსქვემოურში, დანარჩენ კილოებში კი მოკვეცილია: ბზ. მგ-ზან „მეგრელი“, მუ-შტან „სვანი“ (გ ასიმილაციის უ-ს იძლევა)... ბქ. მგ-ზნ-ი (<მგ-ზან-ი), მუ-შტნ-ი (< მუ-შტან-ი)...

➤ **ხელობის სახელებს** მ – ი კონფიქსი აწარმოებს: მ მაგრამ ბოლოსართი ხშირად აქაც დაკარგულია: მგ-კვლმზ-ი „მეთევზე“, მგ-ჩაჟ-ი „ცხენოსანი“, მგ-შკიდ „მჭედელი“ (ლი-შკიდ „ჭედვა“), მგ-ლც-ი „წყლის მზიდავი“, მგ-ლდედ „მწყემსი“ (ლი-ლდედ „მწყემსვა“);...

➤ **დანიშნულების სახელებს** აწარმოებს ლა – ა და ლე – ე კონფიქსები, რომლებიც გვხვდება, როგორც სახელებში, ასევე მიმღებობებში. ორივე კონფიქსს ქართულში სა – ე/სა – ო თავსართ-ბოლოსართები შეესაბამება, მაგრამ სვანურში მათი მნიშვნელობა განსხვავებულია, პრეელი აღნიშნავს დანიშნულების საგას, მეორე კი მიზანს, დანიშნულების ობიექტს: ლა-ტაბ-ა „სათლელი (იარაღი)“, ლე-ტაბ-ე „გასათლელი = ის, რაც უნდა გაითალოს“ (ლი-ტაბ-ე „გათლა“), ლაფშგა „გასახსნელი (საშუალება)“, ლეფშგე „გასახსნელი = ის, რაც უნდა გაიხსნას“ (ლი-ფშგ-ე „გახსნა“);

დანიშნულების სახელებს ასევე აწარმოებს -მაქ („-თვის“) თანდებული: კაბმაქ „საკაბე“ (სიტყვასიტყვით: „კაბისთვის“), ჭაშმაქ („სსაქმრო“), ხეხტაქ („საცოლე“);...
ქონების სახელები ძირითადად ლგ- პრეფიქსით იწარმოება: ლგ-კაბ „კაბიანი“, ლგ-შდიქ „კბილიანი“ („ფოცხი“), ლგ-გზელ „შვილიანი“, ლგ-ფაჟუ „თმისანი“...;

ქონების სახელთა ერთი ნაწილი იწარმოება -ჭ'მ' სუფიქსით: ყუარყულ-ჭ'მ' „ხუჭუჭა“, ლელუ-ჭ'მ' „ხორცის მოყვარული“, „მეხორცია“, ქუერ-ჭ'მ' „ლპობადი“, ჰეფ-ჭ'მ' „მკბენარა“...

➤ **უქონლობის სახელები**, როგორც ცნობილია, ქართულში იწარმოება ორგვარად: უ – ურ და უ – ო კონფიქსებით; ასევე ორგვარი წარმოება ახასიათებს სვანურს, ოღონდ ერთი მაწარმოებელია -ურ სუფიქსი, მეორე კი უ – ა კონფიქსი; ზოგიერთი სახელისგან ორივენაირად შეიძლება ვაწარმოოთ უქონლობის სახელები: ფაყუ-ურ/ უ-ფყუ-ა „უქუდო“, მაგრამ ასეთი პარალელური ფორმები ზოგჯერ ნიუანსურად განსხვავებულია; მაგ., თხუიმ-ურ „უთავო“, უ-თხუიმ-ა „უმეთაურო“;

➤ **კნინობითის ფორმები** ფართოდ არის გავრცელებული სვანური ენის ყველა დიალექტში; გვხვდება როგორც საზოგადო, ისე საკუთარ სახელებთან, ზედსართავებთან, მიმღებებთან და ზმნასთანაც კი. საკმაოდ დიდია კნინობითი ფორმების მაწარმოებელთა რიცხვიც, თუმცა მათი სიმრავლე, ძირითადად, ხმოვანთა მონაცვლეობით არის გამოწვეული, თანხმოვნები კი სულ ორია: ლ და დ, რომლებიც მორფემაში ხან ერთად არია წარმოდგენილი, ხან კი ცალ-ცალკე; კნინობითობის მაწარმოებლობა:

ა) -ილდ, -ოლდ, -ულდ, -გლდ;

ბ) -ილ, -ელ, -ალ, -ოლ, -ულ, -გლ;

გ) -იდ, -ად, -გდ;

ჟინდ-გლდ (ჟინდ) „ბატკანი“, **მწლ-გლდ/მალულდ** (მწლ/მალუ) „მელიკო“, **დინ-ილ** (დინა) „გოგონა“ და სხვა.

რიცხვით სახელებთან კნინობითი გამოხატავს არაზუსტ რაოდენობას, მიახლოებითობას და დაახლოებით ქართული -ოდე ნაწილაკის ფუნქცია აქვს: **სემი-ლ** (სემი) „სამი, სამიოდე“, **უსგუ-ილ** (უსგა) „ექვსიოდე“;

ზმნის კნინობითი ფორმის გამოყენება ყოველთვის მთქმელის ობიექტთან მიმართებით არის გამოწვეული და ძირითადად ბავშვთან საუბარში გვხვდება: **სი ბაბას ხალატ-ილ** „შენ მამას (/ბაბუას) უყვარხარ“...

ზ. ჭუმბურიძის აზრით, კნინობითის სუფიქსის პირვანდელი სახეა **ლდ** კომპლექსი წინამავალი ხმოვნითურთ, რომლის გამარტივებითაც უნდა იყოს მიღებული, ერთი მხრივ, **ლ** თანხმოვნიანი და, მეორე მხრივ, **დ** თანხმოვნიანი ვარიანტები; ვ. თოფურიას აზრით, კნინობითის სუფიქსებს ბოლოში უნდა ჰქონოდათ ა ხმოვანიც, რაზეც მეტყველებს ნათესაობით ბრუნვაში ამ სახელთა -ჰშ დაბოლოება. ა სუფიქსიანი ფორმები შემორჩენილია სვანურ სასიმღერო ლექსებში;

➤ **კომპოზიცია, ანუ თხზვა** სვანურ ენაში ფართოდ არის გავრცელებული; ცნობილია კომპოზიტთა ორი ტიპი: ფუძეგაორკეცებული (რედუქციური) და სხვადასხვა ფუძეთა შეერთებით მიღებული. ერთიცა და მეორეც შეიძლება იყოს კავშირიანი ან უკავშირო: **ნახუწი-ნახუწი** „წვრილ-წვრილი“, **ხჰსდ-ი-ხჰსდ** „ჩქარ-ჩქარა“, **დერხი-დერხი** „ზოგ-ზოგი“, **ხეხუ-ჰჰშ** „ცოლ-ჰმარი“, **ჯგმილ-დაჩუირ** „და-ძმა“ (სიტყვასიტყვით: „ძმა-და“), **ლერექუ-ლელდისგ** „ტანისამოს-ფეხსამოსი“ (შდრ. ჩასაცმელ-დასახური)...

ფუძის გაორკეცებისას ზოგ შემთხვევაში მეორე ნაწილს თავში შეიძლება დაერთოს **მა** და **ნა** თავსართები: **კილ-მჰკილ** „წივილ-კივილი“, **ტულ-მატულ** „ყვირილი, ხმაური“, **ჰჰგ-ნაჰგუნ** „წამლეულობა“.

➤ **მცენარეთა სახელები**

სიტყვათწარმოების თვალსაზრისით სვანურში ძალზე საინტერესოა მცენარეთა კრებული სახელები. თავად მცენარეთა სახელწოდებების დიდ ნაწილში გამოიყოფა **-რა** სუფიქსი. ამ სახელწოდებათა უმრავლესობა **-რა** სუფიქსის დაურთველადაც იხმარება. ზოგი სემანტიკურადაც განსხვავდება, ზოგი კი — არა. ასე მაგალითად, ხშირად **-რა** სუფიქსიანი ფორმა აღნიშნავს მცენარეს, უსუფიქსო კი — ნაყოფს: **ჰეზ** „ბალი“, **ჰეზრა** „ბლის ხე“, **ჟიცხ** „მსხალი“ — **ჟიცხრა** „მსხლის ხე“, **ჰად** „იელი“ — **ჰადრა** „იელის ბუჩქი“...

➤ **წინავითარების სახელები.** მსგავსად ქართულისა, სვანურსაც მოეპოვება

საშუალება, რომ აფიქსების მეშვეობით გამოხატოს საგნის წინანდელი ვითარება, დაახასიათოს საგანი წინანდელთან მიმართებით. შესაბამისი პრეფიქსი ქართულსა და სვანურში ერთია, — **ესაა ნა-**, რომელსაც მეგრულში შეესატყვისება **ნო-**, მაშასადამე ეს ერთ-ერთი უძველესი საერთო-ქართველური აფიქსია. ის გვხვდება როგორც სახელებთან, ასევე მიმღებობების მაწარმოებლად: **ნა-თხუმ** „ნათავედი“, შდრ. **თხუიმ** „თავი“; **ნა-ლჷჷამ** „ნაეკლესიარი“ შდრ. **ლაჷჷჷამ/ლაჷჷჷმი** „ეკლესია“; **ნა-შუჷჷჷ** „ნამგზავრი“, შდრ. **შუჷჷჷ** „გზა“...

ლიტერატურა:

- ვ. თოფურია, სვანური სიტყვათწარმოება, შრომები, ტ. II, თბ., 2002, გვ. 247-253;
- ზ. ჭუმბურიძე, ლ. ნიჟარაძე, რ. ქურდაძე, სვანური ენა, თბ., 2007, გვ. 57-81;

დავალება

აწარმოეთ სადაურობის სახელები თქვეთვის აცნობი ტოპონიმის მიხედვით.